

GOMBO LA ISIMU TUMI

NI KUFUWATA SAŢI ZA MAJAGINA WA ISIMU

DKT. MOHAMED KARAMA, UNIVERSITY OF KABIANGA

Fasili zilizofichamana katika maneno Shenzi (Zenj) na Nyoko

Vidhizo: 1) Kwa maneno ya Shekhe langu, Marehemu Sheikh Sheeali Omar Mbarak, alinambiya siku moja, “hizo elimu mbaya nazisomwe ili wat^hu wapate kuzijuwa”. Katika makala haya tuṭaṭowa maṭushi ambayo kiḡasturi ni mwiko kuyaṭamka hadharani lakini imetubidi tuweke wazi mambo fulani ili wanaṭaalimu, nikiwamo, tuweze kufaidika. 2) Munamo 2011, tulipokuwa tukifanya t^hafiṭi zetu RISSEA, tuliwahi kumwandikiya Profesa wangu, Kimani Njogu, na Tume ya Ushikamano na Uṭangamano wa Kiṭaifa (NCIC) kuhusu neno hili ‘shenzi’ linavotumika kwenye moja ya kampeni za ‘kuwastaarabisha waKenya’!

Makala haya mafupi yana madhumuni ya kuṭowa ufunuzi, ingawa mchache, kuhusu maneno hayo mawili: shenzi na nyoko yaliyohifadhiwa kwenye maṭushi, hivi leo, lakini yenye maana k^huu katika mapisi ya na uṭamaduni wa wenyeji wa pwaa hizi za Afrika Mashariki. Uchunguzi wetu ulikuwa ni wa kisinkroniya kwa kutumiya mawanda ya Fonolojiya. Zaidi, uchanganuzi wetu ulikuwa wa mapitiyo ya kazi zilizoandikwa kuhusu nyusuli za maneno haya na muktadha wa matumizi. Ufafanuzi wa shenzi uṭahusu usuli wake, matumizi yake, na ulinganifu wake katika mapisi ya waSwahili na uSwahilini. Ama, nyoko tuṭalenga kwenye usuli na matumizi yake katika uṭamaduni wa waSwahili. Lengo k^huu ni kubaḡilisha kasumba—zilizokuja kwa juu—zilizofungamanishwa na maneno hayo ambayo asili yake ni ṭwahara, chembelecho marehemu Mr. Alwy Saggaf (Mwalimu wetu Tom Mboya Primary School kabla ikiitwa Kongowea School, Mambasa).

Shenzi

Kulingana na Kamusi ya TUKI (1981) ‘shenzi’ ni ‘-enye kutokuwa na ustaarabu, -enye tabia na vitendo visivokubaliyana na nyendo za jamii’. Ukali wa hisiya za mt^hu huonekana wakaṭi wa matumizi ya ‘shenzi’ katika maongezi ya kikawaida, kwa mfano, kama ilivotumika katika *Nyongo Mkalia Ini* uk. 25, “Huyo mwalimu aliyekufunza ushenzi huo ni nani?” na muktadha wa maneno hayo. Na matumizi yake piya hayana mipaka ya umri, ṭabaka, wala jinsiya – yaweza kutumiwa na mt^hu yoyot^he kwa yoyot^he kwa maana hiihii ya kutukana. Kamusi hiyo imeeleza kuwa shenzi ni sifa, ushenzi ni ṭabiya, na mshenzi ni mt^hu mwenye ṭabiya/sifa hiyo.

Usuli wa neno hili

Katika t^hafiṭi zilizofanywa kuhusu neno hili imekisiwa kwamba laṭokana na waandishi wa kiArabu wa Zama za Kati walipokuwa wakiyandika maandiko yao kuhusu jamii za ulimwengu. Neno lenyewe haswa lililotumiwa ni waṭaalamu hao ni ‘zanj/zanji/zinji/zunuṭ’ (Tolmacheva, 1986). Wakaṭi wa uchanganuzi wake, mṭafiṭi huyu aliyeleza kuwa ni jina la kijumuishi linalorejeleza mahali au jamii. Na humo akaeleza kwa kina kuwa ‘zanj’ linahusu wat^hu mahasusi huriya wanaokaa katika upwa wa Afrika Mashariki kanro na sehemu za uSudan, uHabashi na Pembe ya Afrika. Fauka ya hayo, anak^hit^ha kuwa uṭafiṭi wa maandiko ya waandishi hawa yaonesha waliyanza kulitumiya katika Karne ya 8 na kaṭu

halikumaanisha wala kunasibishwa na rangi ya wat^hu wanaozungumziwa. Kwa kutumiya mfano wake, anasema al Istakhri anatumiya neno ‘zanj nyeupe’ (uk. 111) na kwamba lau zanj ni weusi basi itakuwaje nyeusi nyeupe! Wasifu mwingine unaoonesha kuwa ‘zanj’ ni wat^hu wa huku Afrika Mashariki ni kwamba katika maandiko ya waandishi hawo misamiyati inayotolewa mifano ni yenye asili ya kiBantu. Anahitimisha basi, yaonekana maana halisi ya neno hilo ni kiArabu; kinyume na inavoarifu nakalape ya kamusi ya TUKI inayolinasibisha neno hili na kiAjemi. Pili, neno hili lilikuwa halina athari za kiurangi ila zilikuja kwa juu athari hizo jambo analolihojiya Shaaban (1978) kwamba athari hizi zililokana na kasumba za ukoloni wa kimagharibi kujaribu kupotosha kuwa waZanji (waSwahili kama tutaakavokuja kuthibitisha baadaye) wa Iraq walikuwa watumwa na ilhali sivo. Sibina kuwa kasumba hizi ziko mpaka leo kwani maana moja ya ‘mSwahili’ ni ‘mtu mjanja, mkora’ ama kama Dkt. Rotich alivoniarifu kuhusu ‘Kipsoilot’ inayomrejelela mSwahili lakini muktadha wake ni huwo wa kasumba potofu.

Kauli yetu kuhusu usuli huu

T^hwaafikiyana na maelezo yao kuhusu neno ‘zanj’ kuwa ni wat^hu au ni mahali lakini Tolmacheva alinakisika wakaŋi alipotaja kuwa kuna majina mengine yanayohusiyana na ‘zanj’ na mojawapo akasema ni ‘waShenzi’ (wingi wa m-Shenzi) lakini akaŋahadharisha kuwa neno hili lina athari ya kimwiko/kimatusi (uk. 111-2). Ni wazi kuwa mŋafiŋi huyu alichukuwa maana ya makamusi tajika ya kiSwahili bila ya kwangaliya usuli wake wa kifonolojiya kama alivofanya kuhusu ‘zanj’. Sacleux (1939, uk. 602) ametaja kuwa shenzi lina maana ya ‘isostaarabu’ na piya ni ‘ardhi/sehemu ya wenyeji wa bara/nyika ya Afrika Mashariki’ – miji ilopakana na visiwa va Pemba, Zanzibar. Krapf (1882, uk. 247) alimtaja mShinzi (mShenzi) kuwa mwenyeji wa waShinzi wanaoishi pwani baina ya Mto Pangani na Usambara. Sacleux piya ameuweleza mkoche/mkoma kuwa ‘mnazi wa mashenzini’ (uk. 562) alipohusisha ‘shenzi’ katika maana zake mbalimbali. Nrugiyangu Mbarak Abdulkadir piya aliniarifu kuwa huko visiwani Lamu, Kenya piya kuliitwa mashenzini. Sacleux uk. 1038-9, hali kadhalika, alifafanua kuwa ‘Zanjibar/Zingebar/Zengebar/Zanjibari’ yaŋokana na maneno mawili ‘zanji’ (mwafrika) na ‘bar’ (nchi kavu/baru). Na ‘zanjifuri’ (inayotwonrowa kwenye weusi) ni zaafarani (saffron) rangi yenye wekunru/manjano inayotumika katika uŋabibu au mapishi. Kuŋokana na makamusi haya ya kale, tulopata kuyaona wakaŋi wa uŋafiŋi wetu, hatuna budi kupanuwa au kuiregesha maana ya asili ya shenzi/shinzi katika moja ya fasiri za wat^hu hawo wanaoishi upwa huwo huwo anawouzungumziya Tolmacheva na wengineo.

Hoja yetu ya kiisimu inashaŋidiya kuwa ‘zanj’ na ‘shenzi’ ni maneno mamoja isipokuwa mabaŋiliko yameŋokeya pengine kwa mpito wa wakaŋi, jambo ambalo hatulishughulikii katika makala haya, au ni ŋafauŋi za maŋamshi kulingana na waŋowaji na wapokezi wa neno hilo. Tukichukuliya kuwa asili ya neno lenyewe ni /shenzi/, /shinzi/, au /senzi/ (neno alilotumiya Sacleux uk. 602 kwamba laŋokana na lahaja mojawapo ya kiOmani [waArabu] na kiZaramo [waBantu]) basi t^hwaweza kusema kuwa kuliŋokeya mifanyiko ya kifonolojiya—udhoofikaji—uliyosababisha /sh/ kuwa /z/ kupitiya /s/. /sh/ ni sauŋi isoghuna iligeuka na kuwa /z/ ambayo ni ghuna (kuhusu mfanyiko huu rejelela Katamba (1989, uk. 105)). T^hwaweza kubashiri hivi:

/shenzi/ > /senzi/ > /zenzi/ > /zengi/ > /zenji/, /zangi/, /zanji/

/shinzi/ > /sinzi/ > /zinzi/ > /zingi/ > /zinji/

Neno walilonukuu waandishi wa kiArabu ni ‘zanj’ au ‘zinj’ na yaweza kuwa walilipata kuŋoka kwa waSwahili likiwa ni ‘shenzi’/‘shinzi’, kumfuwata Krapf ambaye kamusi lake nrilo la zamani zaidi tulilorejelela. Walakini, katika konsonanti za mwisho wa neno hilo ni ŋafauŋi

na walizorekodi waandishi. ‘zanj’, ‘zang’ ina fonimu /j/ na /g/ mṭawaliya tukiyonrowa nazali iliyomo. Kimaṭamshi waandishi walizisikiya sauṭi hizo na nriyo maana hawakuwacha kuziyandika. Ikiwa ni hivo basi, ni wazi kwamba asili ya neno shenzi lazima lilikuwa na /j, g/; tuseme asiliya yake lilikuwa /shengi, shenji, shangi, shanji/. Tolmacheva (1989 uk. 105) anasema kuwa neno ‘zanji’ lilianza kutumika katika maandiko ya kiArabu Karne ya 8. Tukumbuke piya kuwa neno hili lilirejeleya nchi iliyoko Afrika Mashariki; na fauka ya hayo, katika uṭafiṭi ulofanywa na Mark Horton katika mji wa Shanga (kikae humaanisha kusini na nriko uliko), Pate, Kenya mji huu ulikuwa na majumba yaliyojengwa katika Karne ya 8 (Wilson, 1999 uk. 191) hivo kutiliya nguvu makisiyo yetu kuwa ‘zanj’ ni ‘shang-a’ kwa sababu ya mfanyiko wa kifonolojiya wa udhoofikaji uloṭokeya katika neno hilo ikawa mwishowe laṭamkwa ‘shenzi’. Yaani, udhoofikaji umedhiri katika konsonanti ya mwisho wa neno hilo /sha(e)ngi/, kuṭoka /g/ na kuwa /z/.

/shang-a/>/shanji/>/shanzi/, /shenzi/

Tuṭaona katika mfano huwo kuwa asili ni /shang/ ambapo /a/ ni kiishiyo cha neno na kwamba udhoofikaji ulisababisha /shanzi/. Mfanyiko wa aina hii umo katika kiSwahili ambapo kitenzi /jenga/ huwa /mjenzi/ kinapokuwa nomino. Piya, kuliṭokeya mageuko ya irabu ya kati /a/ kuwa /e/ kama katika neno /chafuwa, chefuwa/ au /kupawa, kupewa/ -- huu ni mpishano huru. Kwa hivo, kuṭokana na ufafanuzi wetu neno /shenzi/ asili yake ni /shanga/ na moja ya wanaṭi wake wait^hwa waNg’anru (Ahmad Sheikh Nabahany amesema ‘ng’anru kikaye ni dhahabu’ hivo kuvunja fikira za urangi weusi) ambawo nriyo mji wa azali katika mapisi ya waSwahili na nriyo waloukuta wasafiri na wafanyibiyashara walotebeleya sehemu hizi katika Karne ya 8 na kabla ulokuwa na ufanisi mkubwa haṭa wakaweza kuutaja katika maandiko yao.

Nyoko

Neno hili aghalabu kwa sasa matumizi yake yamebakiya katika maṭushi na huwa mwiko kuṭamkwa hadharani. Katika hali ya kutukanana wat^hu husikika wakisema, ‘k*manyoko’ au katika msemu “alinyamaa kimya haṭa nyoko hakunambiya”. Sacleux (1939) na Taylor (1891) wameeleza kuwa ‘mama’ kizamani na kilahaja za kaskazini huitwa ‘inya’, ‘nyoko’, nina. Ajabu kwamba haṭa ‘nina’ katika kiSwahili cha kikawaida limehifadhiwa katika ṭushi ‘k*manina’.

Usuli wa neno hili

‘Nyoko’ ukitizama katika Kamusi nakalape ya TUKI wanafafanua kuwa ‘mama yako’. Katika lugha za kiBantu huṭamkwa ‘nyokwe’ kumaanisha ‘mama yako’. Kwa hivo, kiasiliya neno hili lina mofimu mbili zilizoshikana: ‘nyo’ na ‘ko’ /mama- + -ko/ ambayo imo katika tusi ‘k*mamako/k*ma mamako’. Lakini tukichunguza vizuri katika msemu tulotumiya hapo juu tuṭaona kuwa limetumika kama kihisishi ambacho chaṭokana na nomino. Pili, kulingana na Chum (1994), neno hili ‘nyoko’ piya limetumika mara mbili: 1) kama kihisishi chenye ‘athari ya kiutusi’ ambayo haiyonekani katika mfano anawouṭowa, ‘Nyoko, wenda upesi nkokutuma/Hebu nenda mara moja nilikokutuma’ kwa kiSanifu. 2) ‘Nyoko’ imerudiwa mara mbili kwa kushikanishwa: ‘Situkalie kinyokonyoko va/Usitukalie kiutomvu wa nidhamu hapa’ kiSanifu. Taylor na Sacleux wameitumiya nahau hii lakini kwa kuiweka kiumojaumoja: ‘Nyoko! Nyoko! ni shiba ya kuonana’ (Familiarity breeds contempt). Tuṭaona kuwa mifano yoṭ^he mitatu yataja ‘nyoko’ lakini haiyoneshi utusaji kama ilivojiṭokeza katika ‘k*manyoko’. Uwelezi wetu waoneleya kuwa yaonekana ‘nyoko/mama yako’ ilipata athari ya uṭushi pinri iliposhikanishwa na ‘k*ma’ ‘the V-word’. Hii k*ma yenyewe piya si tusi bali yaṭokana na neno ‘k^homa’ yenye maana ya ‘pango’. Mofimu hii ‘nyo’ piya inapatikana katika kihisishi ‘Nyoo!’ ambacho Taylor na Sacleux wamelitaja hilo. Lakini katika kihisishi hichi ina maana ya ‘kuonesha kuṭokubaliyana na jambo lizungumzwalo’.

Tukiyengezeya, katika matumizi ya kikawaida, 'k*manyoko', 'k*manina' hutumiwa waziwazi baina ya wasemaji kuonesha hasira au hata furaha (kimtaani husemwa, "k*manyoko Messi ulivoikata ngome nzima") lakini si kumaanisha kutusiyana. Wazazi huweza kuiṭamka misemo hiyo bila ya kinyezi au haya kwa wazee wenzao au piya kwa wat^ho^ho wao na wa wenzao. Tajriba nilonayo mimi tulipokuwa wadogo maneno haya si makosa kabisaa – tuliyatumiya bila ya ugomvi wowoṭ^he. Tusi baya kati ya yote ni 'k*ma mamako/'k*mamako'. Hili ni mwiko na likitajwa baina ya wavutanao basi rabsha kubwa litatokeya. Nadhani ni kwa sababu wavutanao wanajuwa maana ya 'mamako' lakini, pengine, hawajuwi maana ya 'nina' au 'nyoko', au pengine, jamii yenyewe kwa kuṭojuwa kwao maana asiliya wamelitakasa kwamba ni sawa kutumiwa katika mukṭadha wa mvutano/mfarakano.

Kuhiṭimisha

Makala haya yaliyanza kwa kuchanganuwa maneno mawili ambayo kileo ni 'matusi' na huwa mwiko kuyatumiya hadharani au kwa mt^hu yoyoṭ^he. Shenzi na nyoko nriyo misamiyaṭi ya kiSwahili tuloishika kwa kwangaliya nyusuli zake kiisimu na kimatumizi ya kikawaida. Tumepata misamiyaṭi hino ina ufungamano na mapisi ya waSwahili na uṭamaduni wao. Lengo letu lilikuwa kuyatakasa maneno haya mawili kwa kujuza fasili zake ili wat^hu wasiyone uzito katika kuyatumiya maongezini. Kuṭoka kuona huzuni kwa mt^hu kuitwa 'mshenzi' haḍi kufakhirika kuwa anasibishwa na kabila la wat^hu wenyeji wa Afrika Mashariki. Badala ya kujibu, 'mwenyewe' (yaani "ukuregelee mwenyewe huwo ushenzi" kama tulivofunzwa udogoni kumjibu mtusaji) sasa tujibu 'Hewaa!' kuonesha uwafiki wa kusifiwa huko.

Marejeleo

Chimerah, R. (1995). *Nyongo mkalia ini*. Oxford University Press.

Chum, H. (1994). *Msamiati wa pekee wa Kikae: Kae specific vocabulary*. Nordic Association of African Studies.

Katamba, F. (1989). *An introduction to phonology*. Longman Group.

Krapf, L. (1882). *A dictionary of Suahili language*. Trubner & Co.

Sacleux, C. S. (1939). *Dictionnaire Swahili-Francais*. Institut d' Ethnologie.

Shaban, M. A. (1978). *Islamic history: A new interpretation*. Cambridge University Press.

Taylor, W. E. (1891). *African aphorisms*. Society for Promoting Christian Knowledge.

Tolmacheva, M. A. (1986). Towards a definition of the term Zanj. Imesomwa: <https://www.jstor.org/stable/al.ch.document.sip200045>

Wilson, T. H. (1999). Shanga: The archaeology of a muslim trading community on the coast of east Africa by Mark Horton: A review. Katika *The African Archaeological Review* 16(3), 191-195. Imesomwa: <https://www.jstor.org/stable/25130678>

Kongole: Wa kushukuriwa ni Mola kwa kutuwezesha kufanya juhuḍi zetu katika mwaka huu 2022; panapo majaaliwa Yake, tuṭaonana ṭena mwakani 2023.

Dhamana: Maelezo yaliyomo humu ni yangu na si ya UoK wala Iḍara yet^hu. Kwa loloṭ^he kuhusu makala haya, na Elimu kwa jumla, wasiliyana nami mkarama@kabianga.ac.ke .